

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ
TÉZISEK

CSUKA BOTOND

AZ ESZTÉTIKAI TELEOLÓGIÁJA A BRIT FELVILÁGOSODÁSBAN

Filozófiatudományi Doktori Iskola

A Doktori Iskola vezetője: Dr. Ullmann Tamás Ullmann DSc, egyetemi tanár

Esztétika Doktori Program

A Doktori Program vezetője: Dr. Bacsó Béla DSc, egyetemi tanár

A bizottság tagjai és tudományos fokozatuk:

Elnök: Dr. Bacsó Béla DSc, egyetemi tanár

Bíráló: Dr. Gárdos Bálint PhD, egyetemi adjunktus

Bíráló: Dr. Fogarasi György PhD, egyetemi docens

Titkár: Dr. Papp Zoltán PhD, habil. egyetemi docens

Tag: Dr. Ruttkay Veronika PhD, egyetemi docens

Tag: Dr. Boros Gábor DSc, egyetemi tanár

Tag: Dr. Komáromy Zsolt PhD, habil. egyetemi adjunktus

Témavezetők: Dr. Radnóti Sándor CMHAS, professor emeritus

Dr. Szécsényi Endre PhD, egyetemi tanár

Budapest, 2019.

BEVEZETÉS

A disszertáció annak megjelenésével és kibomlásával foglalkozik a tizennyolcadik század első felének Nagy-Britanniájában, amit ma „esztétikának” szoktunk nevezni. A dolgozat célja, egyfelől, hogy meghatározza a tizennyolcadik századi brit „esztétikai elméletek” helyét a korszak kiterjedt diszciplináris konstellációján belül, másfelől pedig, hogy megértse, milyen funkciókat vagy értékeket tulajdonítottak ezek az elméletek „az esztétikainak”, a környező világgal való érzékeny-affektív érintkezéseinknek. Röviden, a dolgozat azokat a módokat kívánja feltérképezni, amelyeken keresztül a modern esztétikai érzékenység és tapasztalat kinőtt a brit felvilágosodás gazdag történeti szövetéből, illetve amelyek révén beágyaztatott abba. A tanulmány „az emberről szóló tudomány” (*the science of man*) diszciplináris kontextusában tárgyalja az esztétikai elméleteket, a középpontba pedig az kora modern esztétikát átható teleologikus érvek kerülnek majd (*final cause arguments*).

A teleologikus magyarázati struktúrák gyakorta nem kapnak kellő figyelmet a korszak esztétikájára irányuló kutatásokban, annak ellenére, hogy alapvető fontosságú érvek futnak feljük és csatlakoznak össze bennük. Az esztétikatörténetek hagyományosan az esztétikai autonóm fogalmának kialakulását kísérelték meg rekonstruálni, és ebből fakadóan gyakran átsiklottak azon gondolatmenetek fölött, amelyek instrumentális szerepet tulajdonítottak az esztétikainak az emberi boldogság és jóllét szempontjából. Azonban a teleológia, úgy tűnik, nélkülözhetetlen részét képezi a brit felvilágosodás esztétikájának, egy olyan kor gondolkodásának, amely nem pusztán az emberi élet megértésére törekedett megszállottan, hanem annak „kiművelésére” is (*improvement*).

A releváns történeti kontextusok rekonstrukciója, úgy hiszem, segíthet megmagyarázni a teleologikus érvek állhatatos jelenlétét. A brit felvilágosodás esztétikai elméleteinek megfelelőbb történeti értelmezéséhez juthatunk el, ha azokat az emberről szóló tudomány és a tizennyolcadik század sajátos providencializmusa keretében olvassuk. A brit felvilágosodás esztétikája olyan multidiszciplináris elmélet-köteg, amely becsatornázódott a felvilágosodás új filozófiai antropológiájába, „az emberi természet tudományába.” Központi tézisem, hogy a brit felvilágosodás esztétikája eredeti szándéka szerint *az érzékenység anatómiája*, amely magába foglalta a szenzibilitás törvényeinek, továbbá egyéni és társadalmi életünkben betöltött szerepének azonosítását. Az esztétikai evilági értékeire és funkcióira kérdező antropocentrikus érdeklődés mindazonáltal szinte mindenkor a cél-okok, tágabban a providencializmus nyelvén fogalmazódott meg.

A final cause érvek vizsgálata révén láthatóvá vált, hogy a tizennyolcadik század első fele átmeneti időszak volt a providenciális rend értelmezésében: egyfelől a providencializmus még mindig jelentős és jelentésteli keretnek számított, míg másfelől modern, antropocentrikus eltolódás ment végbe a gondviselés rendjének felfogásában (TAYLOR 2007). Azt állítom, hogy az esztétikai megjelenése ezzel az antropocentrikus eltolódással is összefonódik. A teleologikus magyarázatok azért tekinthetők e korai esztétikai elméletek sarokköveinek, mert ezek tárják föl a szóban forgó elméletek valódi törekvését, amely, paradox módon, nagyon is emberközpontú: megmagyarázni és előmozdítani az érzékenység testi és szellemi funkcióit és értékeit a földi élet keretein belül – az emberi esztétikai apparátus „célját”, „hasznát”, vagy „tervét”. Az esztétikai teleologikus magyarázatai során a cél-okok providenciális nyelve antropocentrikus és radikálisan modern érdeklődést takar: meghatározni az esztétikai szerepét és jelentőségét a kirajzolódó modern világ embere szempontjából.

STRUKTÚRA ÉS MÓDSZER

A bevezető fejezetet követően a dolgozat négy fejezetet tartalmaz. Az első fejezet felvázolja a vizsgálódás legfontosabb kontextusait és elővezeti főbb téziseit. Az ezt követő három fejezet ezen szempontok mentén elemzi Joseph Addison, Edmund Burke, valamint Henry Home, Lord Kames esztétikai elméleteit. Az érzékenység anatómiájának ezen specifikus testet öltéseit vizsgáló fejezetek mindegyike három fő pont köré szerveződik: (1) Mindenekelőtt elhelyezik a szóban forgó esztétikai elméletet az adott szerző filozófiáján és/vagy a diszciplináris hálón belül (vagy, Addison esetében, a releváns szocio-kulturális hálón belül), amelyhez az adott elméletet címezték. A céлом komolyan venni e művek eredeti szándékait, azon tágabb kontextuson belül olvasva őket, amelyekbe integrálódni kívántak. (2) Ezt követően mindegyik fejezet kimerítően rekonstruálja az érzékenység anatómiáját – illetve, ahogy nevezni fogom, az esztétikai apparátust – érintő gondolatmeneteket. E gondolatmenetek jellemzően az érzéki-affektív képességeink felépítésének cél-okaihoz érkeznek, arra keresvén a választ, hogy *miért* „terveztetett” (*designed*) az emberi természet oly módon, hogy képes legyen érzéki-affektív úton érintkezni a világgal, és e benyomásokra gyönyörrel válaszolni. Minthogy ezek az érvek különféle történeti kontextusokba ágyazzák be az esztétikait azáltal, hogy bizonyos funkciókat tulajdonítanak neki, az egyedi gondolatmenetek rekonstrukciója a final cause érvek által megnyitott, történetileg releváns kontextus rekonstrukciójában végződik.

A dolgozat, módszere szerint, kontextualista, amennyiben kontextualistának lenni egyet jelent elvetni „a leírás és klasszifikáció oly kritériumainak használatát, amelyek nem voltak hozzáférhetőek az ágens számára” (SKINNER 1969:29), valamint „a rekonstrukció paramétereit és vezérlő elveit [...] olyan perspektívából [választani ki], amely e múltbeli filozófiák történeti kontextusában helyezkedik el”. (LÆRKE 2013:21) De vajon azt jelenti-e ez, hogy a szóban forgó korszakban megjelenő új teoretikus modellt „az esztétikai” fogalmával leírni, illetve az itt megjelenő diskurzust az „esztétika” terminussal jelölni igazolhatatlan anakronizmus, mely eltorzítja azt a belső perspektívát, amely nélkülözhetetlen ezen elméletek „igazi történeti jelentésének” megragadásához? Végso soron a tizennyolcadik század Londonjának, Edinburgh-jának és Aberdeen-jének írástudói soha nem használták e kifejezéseket, és eszükbe sem jutott volna, hogy írásaikkal „esztétikát” művelnének. Mindazonáltal, egyetértésben számos kontextualista történésszel (RORTY ET AL. 1984, VERMEIR 2013), azt hiszem, hogy az anakronisztikus fogalmak és perspektívák bevetése a historiográfiában nem csupán elkerülhetetlen bizonyos esetekben, hanem egyenesen hasznos és legitim. Rendkívüli óvatosságra és önreflexióra van ugyanakkor szükség ilyen anakronizmusok alkalmazásakor, főként, ha olyan hírhedten plasztikus fogalomról van szó, mint „az esztétikai”.

Összegezve, a céloom Addison, Burke és Kames korai esztétikai elméleteinek megértése volt saját fogalmaik és előfeltevéseik szerint, az adott elméletek benső perspektíváinak, valamint eredeti diszciplináris konstellációiknak rekonstrukciója révén. Abbéli érdeklődésem azonban, hogy újragondoljam az esztétikai határait és az esztétika helyét, bevallottan merített napjaink vitáiból, amelyek az esztétikainak az emberi életben elfoglalt helye és értéke körül forognak. Ám míg a kortárs megközelítések gyakran rá vannak kényszerítve, hogy az uralkodó esztétikai modellek „mítoszai” ellen érveljenek, ezek a modellek még nem álltak készen a tizennyolcadik század első felében. Az efféle, a klasszikus modellek megdermedése előtti, formatív periódusok bírnak a legnagyobb jelentőséggel a filozófiatörténet „kreatív újraleírásai” szempontjából. Egy modell kialakulásának vizsgálata pedig éppen azért fontos, mert miután az bevetté válik, egyben „megkérdőjelezhetetlen előfeltevéssé” is süllyed. (TAYLOR 1984:20–21) A modern filozófiai esztétika esetében az uralkodó teoretikus modellek a brit felvilágosodás során léptek színre és kezdtek versengeni egymással.

TÉZISEK ÉS KONKLÚZIÓK

(1) A modern nyugati filozófiai esztétika kezdete egy diskurzus megjelenésével egyenlő, amely kitermelte magából „az esztétikait”, azaz új tárgyakat, minőségeket és tapasztalatomódokat, amelyek az ember számára testének és elméjének érzéki-affektív képességei révén hozzáférhetők. Az esztétikai, amint sokan állítják, egy szubjektív fordulat – a testhez, az idegekhez, a képzelethez, a belső érzékekhez, az ízléshez, az emlékezethez stb. való odafordulás – eredménye. Az ember esztétikai apparátusához történő odafordulásé tehát, a képességekhez, amelyek lehetővé teszik számunkra a környező világgal való gyönyörteli, érzéki-affektív viszonyt. Ez persze implicálja, hogy az esztétikai a kezdetektől elválaszthatatlanul összefonódott antropológiai kérdésekkel (CASSIRER 1951; MARQUARD, 1989; STÖCKMANN 2009).

(2) Az esztétikai megjelenése nem különíthető el a boldogság új, affektív fogalmának uralkodóvá válásától és a gyönyörnek az emberi életben betöltött szerepének újraértékelésétől (NORTON 2015). Általánosabban a „hétköznapiaság affirmációjához” kapcsolódik, a jó élet kora modern újraértelmezéséhez, mely során utóbbi evilági, antropocentrikus keretek között értelmeződött át. (TAYLOR 2001). Az esztétikai, éppen mert ezekkel a fejleményekkel fonódott össze a brit felvilágosodásban, soha nem emelkedik túl teljesen a hétköznapiaságon, ellenben fokozza, kiegészíti vagy fejleszti azt.

(3) A hétköznapi élet affirmációjához szorosan kötődik az esztétikai brit felvilágosodásbeli megjelenésének másik releváns történeti kontextusa. Az emberi természet új modellje jelenik meg ekkoriban, amely az emberre érzékeny teremtményként tekint. Ez az új antropológiai modell egy tágabb, Európában végbemenő szellemi átrendeződés részeként tűnik föl, amely nagyjából a tizenharmadik század első felére tehető: ez nem más, mint „az érzékenység térnyerése.” A vitalisztikus orvosi és fiziológiai modellek, a tudat empirikus analízisei, a morális szentimentalizmus, a retorika és a kritika, illetve a népszerű szentimentális regények karöltött erőfeszítéseinek eredményeként az érzékenység az emberi természet alapzatává vált, azzá a kapocssá, amely a fizikai világhoz köt minket (GAUKROGER 2010).

(4) A brit felvilágosodás esztétikai elméleteinek nem volt céljuk teljes szépségfilozófiákat vagy művészetfilozófiákat felépíteni. A szépséggel vagy a művészettel való érintkezéseinket ehelyett arra használták, hogy feltárják általuk a szenzibilitásért felelős testi és szellemi képességeink univerzális törvényeit. A kísérleti módszer alkalmazásával az esztétikai apparátust (re-)akcióban figyelhették meg, miközben válaszol a szép vagy fenséges tárgyaktól

érkező hatásokra. Ez azt jelenti, egyfelől, hogy az akár művészeti, akár természeti tárgy által kiváltott esztétikai tapasztalat elsősorban mint kísérlet funkcionál a brit felvilágosodás esztétikai elméleteiben. Az experimentális módszer döntő szerepe másfelől azt is jelenti, hogy az esztétikai megjelenése az „emberi naturalizálásának” tizennyolcadik századi folyamatába illeszkedik (GAUKROGER 2016).

(5) Tekintve, hogy végső célja az esztétikai apparátus működésének megértése volt, a brit felvilágosodás esztétikai elmélete, Hume híres kifejezését parafrázálva, az érzékenység anatómiájaként jelent meg. Az emberi érzékenység anatomizálása magába foglalta (a) az esztétikai percepciókért felelőssé tehető specifikus emberi képességek (az esztétikai apparátus) azonosítását, (b) ezen képességek természetes (és optimális) működését uraló univerzális törvények feltárását, valamint (c) más testi és mentális képességekkel való interakciójuk vizsgálatát. (d) Legvégül, az emberi érzékenységnek a dolgok rendjében betöltött rendeltetésének vagy funkciójának felszínre hozása ugyancsak ezen antropológiai vállalkozás részét képezte.

(6) Az érzékenység anatómiájaként az esztétika becsatornázódott „az emberről szóló tudományba”, a brit felvilágosodás multidiszciplináris antropológiai vállalkozásába, amelynek célja, egyfelől az emberi természet anatomizálása, másfelől az emberi élet kiművelése és fejlesztése volt. A tizennyolcadik századi brit esztétikai elméleteket arra tervezték, hogy mindkét célt elősegítsék – hogy tehát gazdagítsák az emberi érzékenységről való tudásunkat, és hogy mindeközben a kiművelés instrumentumai is legyenek.

(7) Az esztétikai érzékenységnek az emberi életben betöltött funkcióit érintő vizsgálódások nem csupán megmagyarázni akarták azokat, hanem érdekeltek voltak az érzékenység értékének, illetve művelése szükségességének népszerűsítésében, előmozdításában. Végére is, a szóban forgó elméletek egyszerre léptek fel explanatorikus és normatív igénnyel. E törekvés mögött az az előfeltevés húzódik, hogy az esztétikai tapasztalatok transzformatív erővel bírnak, amely révén különösen fontossá váltak a felvilágosodás számára, amely a „kiművelés” projektje révén a modernizáció egységes európai szellemi mozgalmaként értelmeződik a dolgozatban (ROBERTSON 2005). Az esztétikai – ahogy az azt elősegítő érzékenység-anatómiák – a kiművelés instrumentumaként jelenik meg a korszakban, amely az antropológiai és a terápiás aspektusok sajátos összekapcsolódását eredményezte.

(8) A törekvés, hogy feltérképezzék az esztétikainak a dolgok rendjében betöltött szerepét többnyire egyet jelentett az arra való törekvéssel, hogy megragadják, milyen funkciókkal

vagy rendeltetéssel bír az esztétikai az emberi boldogság és jó élet szempontjából. E funkciók leírásához a brit felvilágosodás esztétikája teológiai nyelvet hasznosított, a cél-okok nyelvét, teleologikus érveket alkotva annak érdekében, hogy kifejezetten antropocentrikus problémára válaszoljon, jelesül az esztétikai tapasztalat értékére az emberi élet megőrzése és javítása szempontjából.

(9) Az esztétikai teleologikus magyarázatainak törekvése összhangban van a tizennyolcadik század providencializmusában végbemenő antropocentrikus elmozdulással, amely a providenciális rendet egyre inkább úgy értelmezte mint „kölcönös előnyök” ökonómiáját, amely az emberi élet jobbítására tervezetett (TAYLOR 2007). Hasonlóképpen, az esztétikainak e teleologikus magyarázatok révén tulajdonított cél-okok szinte mindegyike az emberi jó megőrzésének és előmozdításának szolgálatában áll. A tervezettségéből kiinduló istenérvek kidolgozása helyett, a szóban forgó teleologikus magyarázatok az emberi élet alapvető fontosságú tartományaiba ágyazták az esztétikait, az esztétikai tapasztalatnak a testi és szellemi jóllét, a morális és vallási önművelés (*culture*), valamint a társadalmi kohézió fenntartásában és fejlesztésében játszott értékes szerepét hangsúlyozva. Az esztétikai, mint a providenciális rend finom, ám fontos csavarja, ezen érvekben egyértelműen olyan hasznos tapasztalatként és érzékenységgként értelmeződik, amely az emberi élet fenntartását és fokozását szolgálja.

HIVATKOZÁSOK

CASSIRER, Ernst. 1951. *The Philosophy of the Enlightenment*, translated by Fritz C. A. Koelln and James P. Pettegrove. Princeton: Princeton University Press.

GAUKROGER, Stephen. 2010. *The Collapse of Mechanism and the Rise of Sensibility. Science and the Shaping of Modernity, 1680–1760*. Oxford: Clarendon Press.

GAUKROGER, Stephen. 2016. *The Natural and the Human. Science and the Shaping of Modernity 1739–1840*. Oxford: Oxford University Press.

LÆRKE, Mogens. 2013. “The Anthropological Analogy and the Constitution of Historical Perspectivism,” in *Philosophy and Its History. Aims and Methods in the Study of Early Modern Philosophy*, ed. Mogens Lærke, Justin E.H. Smith, and Eric Schliesser (Oxford: Oxford University Press), 7–29.

MARQUARD, Odo. 1989. “Indicted and Unburdened Man in Eighteenth-Century Philosophy.” In *Farewell to Matters of Principle. Philosophical Studies*, translated by Robert M. Wallace with Susan Bernstein and James I. Porter, 38–63. New York – Oxford: Oxford University Press.

- NORTON, Brian Michael. 2015. "The Spectator, Aesthetic Experience and the Modern Idea of Happiness", *English Literature*, vol. 2, no. 1, 87–104.
- ROBERTSON, John. 2005. *The Case for the Enlightenment. Scotland and Naples 1680–1760*. Cambridge: Cambridge University Press.
- RORTY, Richard, SCHNEEWIND, J.B., SKINNER, Quentin. 1984. Introduction to *Philosophy in History. Essays on the Historiography of Philosophy*, ed. Richard Rorty, J.B. Schneewind, Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press), 1–14.
- SKINNER, Quentin. 1969. "Meaning and Understanding in the History of Ideas," *History and Theory* 1: 48–53.
- STÖCKMANN, Ernst. 2009. *Anthropologische Ästhetik. Philosophie, Psychologie und ästhetische Theorie der Emotionen im Diskurs der Aufklärung*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- TAYLOR, Charles. 1984. "Philosophy and its History," in *Philosophy in History. Essays on the Historiography of Philosophy*, ed. Richard Rorty, J.B. Schneewind, Quentin Skinner (Cambridge: Cambridge University Press), 17–30.
- TAYLOR, Charles. 2001 [1989]. *The Sources of the Self. The Making of Modern Identity*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- TAYLOR, Charles. 2007. *A Secular Age* (Cambridge – London: The Belknap Press of Harvard University Press).
- VERMEIR, Koen. 2013. "Philosophy and Genealogy. Ways of Writing History of Philosophy", in *Philosophy and Its History. Aims and Methods in the Study of Early Modern Philosophy*, ed. Mogens Lærke, Justin E.H. Smith, and Eric Schliesser (Oxford: Oxford University Press), 50–70.

A JELÖLT PUBLIKÁCIÓI A TÉMÁBAN

TANULMÁNYOK

„Aesthetics in Motion: On György Szerdahely’s Dynamic Aesthetics.” In *Anthropological Aesthetics in Central Europe (1750–1850)*. Szerk. Balogh Piroska – Fórizs Gergely. Hannover: Wehrhahn Verlag, 2018, 153–80.

„Aesthetics and Its Histories.” In *On What It is: Perspectives on Metaphilosophy*. Szerk. Gyöngyösi Megyer et al. Budapest: Eötvös József Collegium, 2016, 173–202.

„Eszztétikai medicina a XVIII. században.” In *Filozófus a műteremben. Tanulmányok Radnóti Sándor 70. születésnapjára*. Szerk. Somlyó Bálint – Teller Katalin, Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2016, 143–51.

„Egy diskurzus kibomlása: John Baillie esszéjéhez.” *Holmi*, 2014/12, 1714–19.

„Eszttika törésvonalakban: Francis Hutcheson esztétikai elméletének belső feszültségei.” *Elpis*, 2014/2, 175–86.

KRITIKÁK

Francis Hutcheson and the Origin of the Aesthetic, ed. Endre Szécsényi. *The British Journal of Aesthetics*, 2018/2, 218–21. Online: Dec. 19. 2017. <https://doi.org/10.1093/aesthj/ayx001>

J. Colin McQuillan: Early Modern Aesthetics. *Estetika: The Central European Journal of Aesthetics*, 2016/2, 236–45.

A JELÖLT KONFERENCIA ELŐADÁSAI A TÉMÁBAN

Aesthetic Experience, Improvement, and Providence: The „Exercise Model” in the British Enlightenment. Aesthetic Experience Today. Prague Postgraduate Aesthetics Conference, 2019. szept. 12–13. Univerzity Karlovy, Prague

From Iconism to Ideal Presence and the Science of Man. Szerdahely and Kames on Dramatic Representation. Angewandte anthropologische Ästhetik um 1800, 2018. nov. 23. MTA, Budapest

„a direct avenue to the heart of man”: Kames kritika-fogalma és „az emberről szóló tudomány”. A kritika fogalma a XVII-XVIII. században, 2018. jún. 22. ELTE, Budapest

“Gentle” and “Gross” Exercises: Aesthetic Experience and Well-Being in Addison’s Essays. 5. Dutch Seminar in Early Modern Philosophy, 2018. máj. 30–31. Universiteit Utrecht, Utrecht

Exercise as a Technology of the Self in the British Enlightenment. Somaesthetics: Between the Human Body and Beyond, 2018. máj. 14–16. MTA SZAB – SZTE, Szeged

Affectivity and Teleology in Kames's Elements of Criticism. First Budapest Seminar in Early Modern Philosophy – Affectivity, 2016. okt. 14–15. ELTE, Budapest

Aesthetics in Motion: On György Szerdahely's Dynamic Aesthetics. Anthropological Aesthetics in Central Europe 1750-1850, 2016. máj. 26–27. MTA, Budapest

Az esztétikai gyönyör rendeltetése: XVIII. századi perspektívák. Ütközéspontok II. – Cselekvés, autonómia, felelősség, 2015. máj. 22. PPKE, Budapest

Az esztétikai és a morális viszonyáról a művészeti tapasztalatban. Találkozáspontok Konferencia, 2015. márc. 27–28. BBTE, Cluj

„Looking upon the World, as it were in another Light”: The Beginnings of the Discourse of the Aesthetic. On What it is... The Philosophy of Philosophy: International Conference in Metaphilosophy, 2015. febr. 12–15. Eötvös József Collegium, Budapest

Experiencing the Sublime and the early Discourse of the Aesthetic. Aesthetic Experience and Somaesthetics International Conference, 2014. jún. 2–6. ELTE, Budapest

Esztétika törésvonalakban: Francis Hutcheson esztétikai elméletének feszültségei. Ütközéspontok – a vita fogalma és jelentősége a filozófiában, 2014. jan. 30–31. ELTE, Budapest